

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
September 2019 | Nr031

Dossier **EEN PLAATS VOOR KUNST**

DOSSIER

PAUL DELVAUX EN WATERMAAL- BOSVOORDE

KUNST, NOSTALGIE EN ERFGOED

CECILIA PAREDES

ARCHITECTE, HISTORIENNE DE L'ART,
URBAN.BRUSSELS

Xavier Crols, Jacques Defrancg, Peter Schuppisser en Paul Delvaux, *Watermaal-Bosvoorde 1905*, monumentaal doek (detail), Espace Delvaux (A. de Ville de Goyet, 2019 © Urban.brussels).

P. DELVAUX
X. CROLS 1983
J. DEFRANG
P. SCHUPPISSER

Paul Delvaux creëerde in zijn werken een heel eigen universum dat zijn oorsprong vindt in zijn herinneringen en waarin de gemeente Watermaal-Bosvoorde een belangrijke rol speelt. Opmerkelijk is dat de bijzondere relatie die de schilder had met de gemeente ook concrete sporen heeft nagelaten in haar stedelijk landschap en zelfs het beeld dat we vandaag van haar hebben mee bepaald heeft. Cecilia Paredes vertrekt in dit artikel van de muurschildering Watermaal-Bosvoorde 1905 die het cultureel centrum L'Espace Delvaux siert om deze wederzijdse beïnvloeding te onderzoeken.

De gemeente Watermaal-Bosvoorde heeft een bijzondere band met enkele kunstenaars die op haar grondgebied hebben gewoond. Twee vooraanstaande figuren uit de Belgische kunstwereld worden doorgaans met de gemeente geassocieerd: Rik Wouters (1882-1916), vertegenwoordiger van het Brabants fauvisme, en Paul Delvaux (1897-1994), een aparte figuur binnen het Belgische surrealisme. In deze bijdrage staan we stil bij de figuur van Delvaux en bekijken we in het bijzonder een van zijn late werken, *Watermaal-Bosvoorde 1905*, vervaardigd door de kunstenaar in 1982¹.

PAUL DELVAUX EN WATERMAAL-BOSVOORDE

Delvaux heeft bijna 30 jaar in Watermaal-Bosvoorde gewoond. In 1952 begon hij er op bijna 55-jarige leeftijd, samen met zijn tweede echtgenote Anne-Marie de Martelaere, een nieuw leven. Na een tijdje in de Alfred Solvaylaan 2 te hebben gewoond, nabij het Zoniënwood, vestigde het echtpaar zich in 1954 in

de Klokjeslaan 34A, in de Drieswijk. Het was een bescheiden gebouw, een vroeger koekjesdepot dat tot woning en atelier werd verbouwd². De kunstenaar bleef er wonen tot aan zijn vertrek naar Sint-Idesbald in 1984.

Toen hij aankwam in de gemeente genoot de kunstenaar nog niet de bekendheid die hij in de volgende

decennia zou verwerven³. De Bosvoordse jaren groeiden inderdaad uit tot een periode van artistieke ontplooiing en erkenning zowel in België als in het buitenland. Het was trouwens in Watermaal-Bosvoorde dat deze erkenning voor het eerst geconcretiseerd werd, met een tentoonstelling in 1957 in de lokalen van het Hooghuis.

Afb. 1
Paul Delvaux,
Alle lichten, 1962,
150 × 130 cm,
Stichting Paul Delvaux
(© Foundation Paul
Delvaux, St. Idesbald,
Belgium/SABAM,
2019).

Afb. 2

Paul Delvaux, *Watermaal-Bosvoorde* 1905, olie op doek, 120 x 170 cm, verzameling van de gemeente Watermaal-Bosvoorde (© Foundation Paul Delvaux, St. Idesbald, Belgium/SABAM, 2019).

Delvaux sprak meermaals over zijn gehechtheid aan de gemeente Bosvoorde en erkende haar invloed op zijn werk. Zijn liefde voor de bosrijke en schilderachtige omgeving van deze Brusselse gemeente ging terug op zeer vroege herinneringen. Als kind ging hij er met zijn moeder wandelen vanuit Sint-Gillis, waar het gezin woonde. «*J'allais souvent à Boitsfort et je me suis pris d'une amitié particulière pour cet endroit situé près de la forêt. Plus tard je me suis inspiré des maisons et des rues de Boitsfort*

dans de nombreux tableaux. Il y avait là un sentiment de poésie provinciale extraordinaire, faubourienne. Moi, j'aime le faubourg!»⁴. Toen de schilder in de gemeente woonde, werd hij bekoord door de straatjes die hij op zijn dagelijkse wandelingen doorkruiste, met hun bescheiden huizen en knusse villa's vol mysteries. Watermaal-Bosvoorde werd weldra een voedingsbodem voor zijn werken⁵. De straten, de huizen, de tuinen en de sfeer van de gemeente hebben zijn composities zeker beïnvloed. Dat

blijkt onder meer uit schilderijen als *De Voorstad* (1960), *De Nachtwaker II* (1961) of *Alle lichten* (1962) (afb. 1)⁶. Omgekeerd werd de bijzondere band tussen de schilder en zijn omgeving nog tijdens het leven van de kunstenaar ook door het gemeentebestuur in de verf gezet. De tentoonstelling 'In de voetsporen van Paul Delvaux in Bosvoorde' die in 1967 naar aanleiding van de zeventigste verjaardag van de schilder werd georganiseerd in het cultureel centrum *La Vénerie*, in de vroegere stallingen van het

Hooghuis, toont dit overtuigend aan. Er werden onder meer foto's getoond van de plaatsen die Delvaux had geschilderd en achteraf werd ook een eerste wandelkaart rond dit thema uitgegeven⁷.

.....
**WATERMAAL-
 BOSVOORDE 1952-1982**

Hoe zag de omgeving eruit waar Delvaux verbleef⁸? De komst van de kunstenaar in Watermaal-Bosvoorde in de jaren 1950 viel samen met een periode waarin het uitzicht van deze gemeente in het zuidoosten

van Brussel sterk veranderde onder invloed van de bevolkingsgroei en de gevolgen hiervan voor de vastgoedmarkt. Zoals in alle gemeenten van de tweede kroon werden er nieuwe scholen, sport-, culturele en medische voorzieningen gebouwd. De twee kernen van de gemeente, Bosvoorde en Watermaal, ondergingen deze evolutie op sterk verschillende wijze, met werkzaamheden gespreid over tientallen jaren. In de omgeving van het gemeentehuis in het hart van het oude Bosvoorde werd gestreefd naar behoud van het bestaande erfgoed⁹, maar in overeenstemming met de toenmalige opvattingen, betekende

dit ook dat zware renovaties niet werden geschuwd. Zo werden vanaf de jaren 1970 de oude gebouwen rond het dorpsplein ingrijpend verbouwd, zoals het Hooghuis en zijn stallingen of de vroegere jongensschool die tot academie voor schone kunsten werd omgevormd¹⁰. Wat verderop echter maakte een vloedgolf van moderniteit komaf met alles wat oud en pittoresk was. Zo werd in 1971 het oude station van Bosvoorde gelegen aan de rand van het woud, in een glooiing die later gedempt werd voor de aanleg van het GEN, gesloopt. In dezelfde periode verzezen grote kantoorgebouwen langs de as gevormd door de

Vorstlaan en de Terhulpsesteenweg. Deze kolossen in glas, staal en beton werden de nieuwe hoofdzetels van bedrijven als Royale Belge, Glaverbel en CBR¹¹. Aan de andere kant van de gemeente werden landbouwakkers omgevormd tot woonwijken. In de Visserijwijk, het Reigerbosspark en

het Ter Coignepark werden appartementsgebouwen opgetrokken door de firma Etrimo. Het Keymplein¹², vroeger een klein, landelijk plein met tuinbedrijven eromheen, veranderde op het einde van de jaren 1980 onherkenbaar door de bouw van een torengedebouwe met handelszaken en

woningen. In hetzelfde tijdsgewricht paste ook de bouw van een nieuw socio-cultureel centrum op de plaats van een leegstaande bioscoop op de hoek van het Keymplein. Dit nieuwe centrum, *Espace Delvaux* genaamd naar de kunstenaar, voorzien van een toneelzaal, een bibliotheek

"VOUS DEVRIEZ COMMENCER PAR LE CIEL (U KUNT HET BEST BEGINNEN MET DE HEMEL)"

Peter Schuppisser was 31 jaar toen hij samen met twee andere jonge kunstenaars, Xavier Crols en Jacques Defrang, gevraagd werd om mee te werken aan het overbrengen van een schilderij van Delvaux op een groot monumentaal doek dat als decor zou dienen in de foyer van het toen gloednieuwe cultureel centrum *Espace Delvaux*. Deze drie leden van het collectief *Art Public* waren hiervoor uitgenodigd door Roger Somville, toenmalig directeur van de academie van Bosvoorde, stichtend lid van de groep en hun oud-leraar. Veertig jaar later geeft Schuppisser, zelf oud-leraar schilderen, tekenen en grafische kunst aan de academie voor schone kunsten van Watermaal-Bosvoorde, meer uitleg over deze ervaring.

De realisatie van het doek nam meerdere weken in beslag. De gemeente had voor de hele operatie een lokaal nabij het gemeenteplein ter beschikking gesteld. Iedere avond brachten de jonge schilders het kostbare door de kunstenaar gesigneerde schilderij, dat als model diende, naar het nabijgelegen politiecmissariaat. Delvaux, die toen internationale faam genoot, was vriendelijk en zeer eenvoudig, zo herinnert Schuppisser zich. Ze hadden de gelegenheid de schilder te bezoeken in zijn atelier in Bosvoorde en Sint-Idesbald. Aan het begin van het project wisselden ze van gedachten over de technische

aspecten van het schilderij, welke kleuren ze zouden gebruiken en welke penselen om zo dicht mogelijk het origineel te benaderen. Op geen enkel ogenblik werd over het thema van het schilderij gediscussieerd. De transpositie op het doek verliep onder het toezicht van Delvaux, die regelmatig de voortgang van het werk kwam bekijken en zich elke keer tevreden toonde.

Het monumentale schilderij is uitgevoerd op een modern, synthetisch en robuust maar moeilijk herstelbaar doek dat vooraf geprepareerd werd met een grondlaag in donkergrijze kleur. Het werk werd daarna uitgevoerd volgens de 'licht op donker'-techniek. Nadat de grote horizontale lijnen van de composities waren overgebracht op het oppervlak van het doek werd de voorbereidende tekening uitgevoerd met vet wit potlood. De verkregen tinten op basis van kobaltblauw, Engels rood, citroengeel, ivoorzwart en een weinig smaragdgroen – de kleuren die door Delvaux zelf waren aangegeven – werden aangebracht in kleine toetsen met zeer fijne penselen, wat een hele aanpassing betekende voor de jonge kunstenaars, die het gewoon waren monumentale kunst te maken met brede borstelvelgen en verfpistolen.

De vergroting van de compositie maakte het voor de uitvoering

van sommige details noodzakelijk zich nauwkeurig te documenteren. Schuppisser herinnert zich een boek over kostuums te hebben geraadpleegd om zeker te zijn dat de kleding van de personages tot in de details overeenstemde met het jaar van het schilderij. Hij observeerde ook nauwgezet het gebladerte van de buxus die hij op de voorgrond van het doek schilderde. Delvaux zelf leverde de meer technische documenten over de trams, met name voor de wielstellen.

Na de hemel te hebben geschilderd volgens de aanwijzingen van Delvaux, verdeelden de drie kunstenaars de details van de compositie onder elkaar volgens hun specifieke vaardigheden. Schuppisser herinnert zich te hebben gewerkt aan de gebouwen, onder meer aan de academie in het midden van het schilderij, een gebouw waar hij meer dan 35 jaar als leraar gewerkt heeft: "De academie is op het nippertje aan de sloop ontsnapt! Roger Somville heeft veel gedaan om ze te redden..." Het gebouw kreeg een centrale plek in de compositie van Delvaux en kreeg hierdoor ook de status van emblematisch erfgoed. Het getuigt in dat opzicht misschien ook wel van de heel recente overwinning dit met de bescherming van dit erfgoed behaald werd.

Getuigenis van Peter Schuppisser
Watermaal-Bosvoorde 2019

en een ludotheek, werd voltooid in 1984, het jaar waarin de kunstenaar, toen 87 jaar oud, naar Sint-Idesbald verhuisde.

WATERMAAL- BOSVOORDE 1905

Het schilderij dat in dit artikel centraal staat is nauw verbonden met de *Espace Delvaux*. Op vraag van de schepen van cultuur, Robert Hotyat, schilderde Delvaux dit werk (afb. 2) voor de nieuwe lokalen. Het werd in 1982 aan het publiek voorgesteld en kreeg de titel *Watermaal-Bosvoorde 1905* (olie op doek, 120 x 170 cm)¹³. De kunstenaar schonk het aan de gemeente. Het schilderij, dat te kostbaar was om te worden tentoongesteld, diende als model voor een monumentaal doek dat men vandaag nog in de foyer van het cultureel centrum kan bewonderen. De opdracht voor het overbrengen van de compositie van het schilderij op het doek werd toevertrouwd aan het kunstenaarscollectief Art Public, onder leiding van Roger Somville (afb. 3) [zie kaderstuk].

De kijk die Delvaux in dit schilderij geeft op het landschap van de gemeente weerspiegelt ten volle

Afb. 3

Het door Xavier Crots, Jacques Defrancq, Peter Schuppisser en Paul Delvaux gesigeneerde doek in de foyer van de Espace Delvaux (A. de Ville de Goyet, 2019 © Urban.brussels).

zijn artistieke universum. In zijn werk, dat academisch van stijl is en waar hij vanaf 1934 het vervreemdende, bizarre en ongewone van het surrealisme aan toevoegt, krijgen de vormen van het verleden een belangrijke plaats toegekend via poëtische composities die op droombeelden lijken¹⁴. Naast antieke, vaak spookachtige steden zijn het voornamelijk stedelijke decors uit het begin van vorige eeuw die zijn schilderijen domineren. Enkele terugkerende elementen uit het verleden – treinen,

trams, lantaarns, telegraafpalen en personages uit vervlogen tijden – geven de composities een poëtische en mysterieuze lading mee.

«*Chaque fois que j'ai peint un tableau, je m'y suis promené dedans*»¹⁵. Het schilderij *Watermaal-Bosvoorde 1905* nodigt ontgensprekelijk uit tot een wandeling doorheen de tijd, maar ook tot de ontdekking van het Bosvoordse erfgoed. Het doek sluit duidelijk aan bij eerdere creaties die reeds fragmentarisch de gebouwen

Afb. 4

Het gemeenteplein van Watermaal-Bosvoorde, waar de gebouwen zich bevinden die op het schilderij van Paul Delvaux voorkomen (Globalview 2011 © Urban.brussels).

Afb. 5

Het gemeenteplein aan het begin van de 20ste eeuw, verz. Robert Gartenberg (© Watermaal-Bosvoorde, Espace Mémoire).

van Bosvoorde toonden, in irreële landschappen ondergedompeld in een fin-de-siècle sfeer. In tegenstelling daarmee is het decor hier echter niet volledig verzonnen. Het schilderij toont de Bosvoordenaars immers onmiddellijk het beeld van hun gemeenteplein, herkenbaar aan enkele kenmerkende gebouwen die errond staan (afb. 4). In 1905 liep de weidse ruimte voor het gemeentehuis nog over in het Wienerplein. Later werd hier de Vorstlaan doorgetrokken (afb. 5).

Zijn voorstelling van het plein is een collage van getrouwe weergaven van gebouwen gecombineerd met even realistisch geborstelde elementen van de publieke ruimte. Zoals de titel echter aangeeft¹⁶, is het schilderij duidelijk verankerd in een vervlogen tijd en legt het een precies moment vast, wat bijdraagt tot zijn mysterie en ongewone karakter. De datum intrigeert en roept de vraag op naar een precieze betekenis. Het jaar 1905, dat samenvalt met de 75ste verjaardag van België, blijkt inderdaad een markante datum in de geschiedenis van de gemeente.

De tram

Dat jaar, op 15 juli, werd het gemeenteplein van Bosvoorde eindelijk bediend door de *Compagnie des Tramways bruxellois*. De tram, die vanaf 1955 een centrale plaats inneemt in het oeuvre van Delvaux (*De tram van onze jeugd*), staat er dus niet toevallig¹⁷. Het op het schilderij afgebeelde voertuig behoort tot de eerste reeks elektrische trams die in Brussel reden. Het rijtuig, met zijn karakteristieke groene kleur, had reeds een gesloten kassa en een platform met een windscherm of voorruit om de bestuurder te beschermen. Het trok twee volledig open aanhangwagens. De wagons van dit type, de zogenaamde 'baladeuses', deden zes maanden per jaar dienst. De kunstenaar baseerde

Afb. 6

Voor het gemeentehuis van Watermaal-Bosvoorde, omstreeks 1905, (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – Urban.brussels).

zich waarschijnlijk op oude documenten, die hij zo graag bestudeerde, om enkele jaren eerder zijn meest monumentale werk te maken over dit onderwerp, namelijk de muurschildering voor het station van de Beurs. In die tijd stapten de reizigers voor het gemeentehuis op (zie afb. 5 en afb. 6). Om het kwartier vertrok een tram in elke richting, om het halfuur tussen 21 uur en middernacht¹⁸. In 1915 werd een wachthuisje gebouwd op de plaats van de eerste ovale vertrekplaats.

De elektrische verlichting

Het schilderij is ook een eerbetoon aan de toenmalige modernisering van de openbare verlichting die in Brussel in het laatste kwart van de 19de eeuw werd ingevoerd. Delvaux heeft zelf de verrukking beschreven die hij als kind voelde bij de aanblik van deze innovatie: «*Quand j'ai connu Boitsfort, j'y suis allé avec ma mère, il y avait quelque chose de très spécial: les poteaux électriques. Il n'y avait nulle part ailleurs. Et ces poteaux donnaient de la lumière à la commune. Il y avait des lampes devant la Maison Communale. C'était curieux ces grands poteaux en bois avec des isolateurs et des fils*»¹⁹. Op het

schilderij zijn de tram en de verlichting, die zo sterk aanwezig waren in de herinnering van de schilder, prominent aanwezig. Ze bevinden zich zowel in het midden van de compositie als op de plaats die ze daadwerkelijk innamen op het plein, zoals te zien is op oude ansichtkaarten (afb. 6). Specialisten herkennen op dit schilderij twee verlichtingssystemen die getuigen van de vernieuwingen op het gebied van elektrische verlichting. De globelamp van de bronzen lantaarnpaal voor het gemeentehuis moest een koud licht geven, intens en flikkerend tegelijk, overeenstemmend met het door een booglamp geproduceerde licht, terwijl het licht van het tweede model, een verlichtingselement bevestigd aan een houten elektriciteitspaal, afkomstig was van een gloeilamp²⁰. Enkele voor de verlichting onmisbare elektriciteitsmasten, die de schilder zo fascineerden, leiden de luchtkabels van het gloednieuwe elektriciteitsnet²¹.

Het gemeenteplein

Helemaal rechts op het doek herkennen we onmiddellijk het gemeentehuis, dat in die tijd pas gemoderniseerd was door architect Ernest

Afb. 7

Het gemeentehuis van Watermaal-Bosvoorde, omstreeks 1905, (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – Urban.brussels).

Blérot. In 1905 werd het gebouw, een oude villa die reeds gebruikt werd door het gemeentebestuur, vergroot, gemoderniseerd en voorzien van een nieuwe ingang met een monumentale trap (afb. 7). De twee borstbeelden (van Bischoffsheim en Wiener) stonden toen nog op het plein, aan weerszijden van de ingang. Ze zouden pas verdwijnen tijdens de Tweede Wereldoorlog²². Links van het gemeentehuis staat het Hooghuis, waar zich toen een hotel-restaurant bevond dat voorzien was van een terras met palmbomen. Een klein

steegje scheidde dit gebouw van de stallingen, herkenbaar aan de rondbogen (afb.8). De vergelijking van het schilderij met foto's van deze gebouwen op oude ansichtkaarten toont hoeveel zorg de kunstenaar heeft besteed aan een waarheidsgetrouwe afbeelding. Deze ansichtkaarten hebben haast zeker als bron gediend voor de vervaardiging van het schilderij²³. Delvaux verwees trouwens in een interview zelf naar zijn voorliefde voor ansichtkaarten – als kind amuseerde hij zich met ze na te tekenen²⁴ – net als voor 'monumenten' die hij graag

kopieerde tijdens zijn lessen aan de Academie voor Schone Kunsten van Brussel²⁵.

Enkele kleinere, meer anonieme gebouwen verwijzen naar de wit gepleisterde huizen in de naburige straten. In het midden van de compositie wordt de weergave van het dorpscentrum vervolledigd door het gebouw in roze baksteen. We herkennen gemakkelijk de voormalige jongensschool die werd omgevormd tot academie voor schone kunsten en ook vandaag nog op het Andrée Payfa-Fosseprezplein (het vroegere Bischoffsheimplein) staat.

Rond dit samengestelde plein bracht Delvaux ook enkele andere bekende gebouwen uit de gemeente samen. De groene massa bovenaan links, die waarschijnlijk naar het bos verwijst, domineert de compositie tegenover de Sint-Clemenskerk. De positie van deze kerk verwijst naar haar reële ligging, op een hoger gelegen punt van de gemeente. De weergave hier toont het zicht op de kerk vanaf de omgeving van het Keymplein (afb. 9). Onderaan links herkennen we ten slotte de gevel van het station van Watermaal, dat op enkele straten van de woning van de schilder gelegen was en dat hij in vele schilderijen heeft opgevoerd (afb. 10)²⁶.

Afb. 8

Het Hooghuis in de tijd toen het nog een hotel-restaurant was met links het gebouw van de stallingen, herkenbaar aan de arcaden (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – Urban.brussels).

Afb. 9

De Sint-Clemenskerk (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – Urban.brussels).

DELVAUX EN HET ERFGOED VAN WATERMAAL-BOSVOORDE

Naar eigen zeggen hebben nostalgie en de herinneringen uit zijn kindertijd en jeugd het werk van de kunstenaar vaak beïnvloed. In het hier besproken schilderij zijn deze persoonlijke

herinneringen, geprojecteerd op het jaar 1905, gebaseerd op een specifiek moment in de gemeentelijke geschiedenis. We kunnen het schilderij echter ook vanuit een andere invalshoek interpreteren. In de jaren 1980, de ontstaansperiode van het werk, werd dit gevoel van persoonlijke nostalgie versterkt door een element van culturele nostalgie²⁷ die

gepaard ging met de bewustwording, zowel bij het gemeentebestuur als in de publieke opinie, van de noodzaak om het erfgoed tegen de ‘verbrusseling’ te beschermen. Het gemeentelijke erfgoed werd naast kunst en cultuur een essentieel onderdeel van het gemeentelijke cultuurbeleid dat in die periode gestalte kreeg. De jaren 1980 vormden een keerpunt in het denken over erfgoed, waarbij het enge begrip van ‘historisch monument’ werd verruimd tot de vertrouwde en karaktervolle architecturale elementen uit de dagelijkse omgeving, zoals de schilder het in 1987 zelf verwoordde: «... J’aurais voulu garder toutes ces vieilles maisons. Mais les gens n’ont rien de plus pressé que de démolir ce qui fait justement le caractère. À Boitsfort on a beaucoup démolit. Et à Bruxelles... n’en parlons pas.»²⁸

Afb. 10

Het station van Watermael, (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – Urban.brussels).

Nos bâtiments scolaires

Notre enseignement communal fut créé par le premier bourgmestre de notre commune, Théodore VERHAEGEN, qui d'autre part fut aussi le fondateur de l'Université Libre de Bruxelles. C'était il y a plus de 150 ans et les rudiments de l'enseignement étaient dispensés par un maître privé dans sa propre maison dont une pièce était louée par l'Administration. En 1851, la première école communale vit le jour, ce fut une seule classe attenante à la première maison communale située rue Middelbourg.

À Watermael, l'école fonctionnait deux après-midi par semaine dans une grange désaffectée. Vingt ans plus tard fut construite l'ancienne école de la place Bisschoffsheim, connue des vieux Boitsfortois sous le nom de «Ecole des Marmitons», ce bâtiment fut démolit après la guerre 1940-45. Vers la fin du siècle dernier, le Collège de l'époque, décida la construction des écoles de La Sapinière, de Boitsfort et de Watermael.

Il y a cinquante ans l'Administration communale prit en location les écoles maternelles des Aigrettes et du Colibri. Les groupes du Karsenberg et de La Futaie ainsi que l'annexe des Nalades sont de création plus récente. Depuis leur mise en activité, les anciens groupes ne furent jamais ni adaptés ni modernisés. Aussi le Collège actuel prit-il la décision de s'atteler à cette tâche.

Il y a de nouvelles classes dans le grenier, pour cet enseignement en pleine extension.

L'école des Cèdres, rue du Gruyer, à Watermael, va être très sérieusement modernisée et nous y ferons l'expérience d'une nouveauté: les classes à mezzanines, facilitant l'enseignement des cours pratiques.

D'autre part, le Centre Médico-Social et Scolaire, dirigé par le Docteur PAYFA, installé au «centre de Santé» de la Croix Rouge, rue du Pinson, dont les équipements datent d'un demi-siècle va être réaménagé et adapté aux exigences actuelles.

Ainsi, dans ces prochains mois, des dossiers longuement préparés, consulteront leur exécution effective et ce au bénéfice des élèves de notre enseignement communal.

Roger NEUVENS,
Echevin de
l'Instruction publique.

L'ancienne école des filles, occupée par notre Académie des Beaux-Arts est pour le moment en état de reconstruction totale. Une nouvelle toiture permettra d'amé-

Afb. 11

De Academie voor Schone Kunsten van Bosvoorde, gehuisvest in de voormalige jongensschool, werd in 1980 volledig gerenoveerd (uittreksel uit *Vivre à Watermael-Boitsfort*, 1980, nr.5) (© Espace Mémoire).

Het schilderij *Watermaal-Bosvoorde 1905* lijkt vandaag een verre echo van dat bewustwordingsproces. In een breder perspectief lijkt het hele oeuvre van Delvaux op zijn minst een referentiepunt in de mindmapping van het Bosvoordse erfgoed, in die mate dat het tot op zekere hoogte zelfs richtinggevend is geweest voor het beschermingsbeleid voor het gemeentelijke erfgoed. Op de studiedag over het gemeentelijke erfgoed die in 2016 georganiseerd werd door de lokale heemkundige kring (HISCIWAB) en *L'Espace Mémoire* (het centrum voor lokale geschiedenis) van Watermaal-Bosvoorde, werd dit gegeven trouwens door Christian Vanderhoven onderstreept in zijn conclusies. Voor de Bosvoordenaars, zo betoogde hij, «la défense du patrimoine s'inscrit plus largement dans la défense d'un cadre de vie, tout empreint d'un brin de nostalgie – le Watermael-Boitsfort semi-villageois et forestier des peintures de Paul Delvaux²⁹». Misschien kan het schilderij *Watermaal-Bosvoorde 1905* dan ook dienen voor een laatste lezing:

wat is het erfgoedtraject geweest van de afgebeelde gebouwen?

Alle op het schilderij afgebeelde gebouwen waren nog aanwezig in het Bosvoorde van de jaren 1980 en zijn dat vandaag nog steeds. Afgezien van het Zoniënwood en de Sint-Clemenskerk, die tot de eerste beschermde monumenten en landschappen van de gemeente behoorden³⁰, onderging het in 1961 beschermde Hooghuis³¹ zoals we reeds zegden een ingrijpende restauratie om er een deel van de gemeentelijke administratie in onder te brengen. De renovatie van de vroegere stallingen van het Hooghuis (*les Écuries*) kostte de dienst werken en de cultuurdiensten van de gemeente bijna tien jaar, van 1973 tot 1981³². Het deel van de stallingen dat toen als garage diende kreeg een nieuwe bestemming en werd verbouwd tot het huidige Franstalige cultureel centrum *La Vénerie*. Het gebouw van de gemeentelijke academie voor schone kunsten, destijds geleid door Roger Somville, werd zwaar gerenoveerd om in de dakverdiepingen bijkomende klaslokalen in te richten (afb. 11). Ook voor de andere gebouwen op het schilderij werden vrijwaringsmaatregelen getroffen op gewestelijk niveau. De omgeving van de Sint-Clemenskerk werd in 1984 als landschap beschermd³³. De bescherming van het gemeentehuis volgde in 1996³⁴, twee jaar na die van het station van Watermaal. Dat station werd trouwens door de gemeente Bosvoorde als het 'station van Paul Delvaux' gepresenteerd in de beschermingsaanvraag aan de gewestelijke overheid³⁵. Na een lange periode van leegstand werd de restauratie in 2007 voltooid en kreeg het station, dat sinds 1953 wit was geschilderd, eindelijk zijn originele polychromie terug die Delvaux op vele van zijn werken had afgebeeld (afb. 12)³⁶. Het gebouw wordt sindsdien gebruikt voor publieke en private

Afb. 12

Het station van Watermaal na zijn restauratie in 2007 (M. Tytgat, 2007 © Urban.brussels).

Afb. 13

Beschermde tramwachthuisje dat vroeger op het gemeenteplein stond en in 2006 overgebracht werd naar de Majoor Brückstraat (2006 © Urban.brussels).

culturele activiteiten. Nog een laatste bescherming verwijst naar de wereld van de kunstenaar: in 2006 beschermde het Brussels Gewest zes tramwachthuisjes waarvan er zich drie op Bosvoords grondgebied bevinden. Een daarvan is het wachthuisje dat zich op het gemeenteplein bevond (afb. 13)³⁷. De bekommernis om een laatste getuige van het artistieke oeuvre van Delvaux te bewaren

leidde in 2017 tot de bescherming van de houten elektriciteitspaal voor het huis op nr. 34 in de Klokjeslaan die tijdens de modernisering van het net door Sibelga gespaard was gebleven op uitdrukkelijk verzoek van de gemeentelijke cultuurdienst, met als reden dat hij als model had gediend voor de kunstenaar. Een kleine herdenkingsplaat herinnert daaraan.

Het werk van Delvaux is dus een belangrijke katalysator geweest voor de erfgoedzorg in Watermaal-Bosvoorde. Het schilderij *Watermaal-Bosvoorde 1905*, een eerbetoon van de kunstenaar aan de gemeente, en misschien ook aan haar cultuurbeleid, blijft ontroeren en zal weldra een plaats krijgen in de inventaris van het gewestelijke culturele erfgoed.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. Met mijn hartelijke dank aan Nathalie Triff van de *Espace Mémoire* voor haar opzoekingen in de gemeentelijke verslagen en in de dossiers van *L'Espace Mémoire*, alsook voor haar kostbare adviezen. Dank ook aan Jan de Paepe van de gemeentelijke cultuurdienst, om zijn kennis over de geschiedenis van de gemeente gul te hebben gedeeld. Ik dank ook Philippe Charlier van het documentatiecentrum Urban.Brussels.
2. Over de woning / het atelier van Paul Delvaux, zie CARELS, G. en VAN DEUN, C., *Paul Delvaux raconte*, édition Havaux, 2004, pp. 184-186 en VAN MOL, J.-J. (éd.), *Le Dries et La Futaie: du hameau villageois au quartier résidentiel (1): le quartier du Dries*, Hisciwab, 2008, p. 151.
3. De reputatie van de kunstenaar nam toe in de loop van de jaren 1960. De eerste beredeneerde catalogus van zijn werk dateert van 1975. BUTOR, M., CLAIR, J. en HOUBART-WILKIN, S., *Paul DELVAUX. Catalogue de l'œuvre peint*, Cosmos Monographies, Brussel, 1975.
4. "Ik ging vaak naar Bosvoorde en ontwikkelde een bijzondere voorliefde voor deze omgeving nabij het woud. Later inspireerde ik me voor vele werken op de huizen en de straten van Bosvoorde. De provinciale, voorstedelijke sfeer daar ademde een buitengewone poëzie uit. Ik hou van de voorstad!" BOSSUT, Y., *L'école au Bout de la Ville. Chronique d'une école communale dans un faubourg de Bruxelles au début des années cinquante*. Voorafgegaan door een interview met Paul Delvaux [uitspraak opgetekend op 23/09/87 in Veurne door Charles van Deun], Édition L'Harmattan, Parijs, pp. 9-12.
5. Ter gelegenheid van de 120ste geboortedag van de kunstenaar heeft Henri Ceuppens meer in detail de aanwezigheid van het Bosvoordse landschap in het werk van Paul Delvaux onderzocht, cf. *Chroniques de Watermael-Boitsfort: Paul Delvaux à Watermael-Boitsfort*, 40, 2017. De auteur heeft ook meerdere uitspraken over de gemeente afkomstig uit interviews met de kunstenaar gebundeld. Zie in het bijzonder op pp. 15-21 de reproducties van de schilderijen die door Watermaal-Bosvoorde geïnspireerd zijn.
6. Over de schilderijen zie bv. CARELS, G. en VAN DEUN, C., *op.cit.*, pp. 80, 84.
7. Meerdere wandelingen met bijbehorende kaartjes (4, 9, 14 km) rond het thema 'Paul Delvaux in Bosvoorde' zijn verkrijgbaar bij de gemeentelijke cultuurdienst; de laatste uitgave dateert van 2017.
8. S. JAUMAIN, S. *et al.*, 'Watermael-Boitsfort', in JAUMAIN, S. (dir.), *Histoire et Patrimoine des Communes de Belgique, La Région de Bruxelles-Capitale*, Édition Racine, pp. 327-342.
9. Ondanks de sloop in 1956 van de meisjesschool die zich op het Bischoffsheimlein bevond, tegenover de jongensschool.
10. VAN MOL, J.-J. (dir.), *La Maison Communale de Boitsfort et ses abords. Une évocation historique et iconographique*, HISCIWAB, Histoire et Sciences à Watermael-Boitsfort, 2011.
11. Zie hierover LELOUTRE, G. en LIONNEZ, H. 'De bosrand vormgeven door bedrijfsarchitectuur. Royale Belge, Glaverbel en CBR in Watermaal-Bosvoorde', *Erfgoed Brussel (Speciaal nummer, Open Monumentendagen Brussels Hoofdstedelijk Gewest)*, september 2017, nr. 23-24, pp. 131-149.
12. VAN MOL, J.-J. (red.), *Le noyau ancien de Watermael, du village au centre urbain, vol. 2 : La Place Eugène Keym et ses abords*, HISCIWAB, Histoire et Sciences à Watermael-Boitsfort, 2013 (over de aanleg van het Keymplein, zie meer bepaald pp. 69-70, 77).
13. Het schilderij is eigendom van de gemeente Watermaal-Bosvoorde. Het origineel wordt in een bankkluis bewaard.
14. NEVE, L., 'Paul Delvaux dévoilé, poésie, mystère et fantastique', *Koregos*, 110, 'reporticle' 24/10/2014 4.
15. "Elke keer als ik een werk schilder, wandel ik erin», heeft Paul Delvaux ooit verklaard. CARELS, G. en VAN DEUN, C., *op.cit.*, p. 54.
16. De titel die op de rug van het doek vermeld staat, is ons bevestigd door Jan de Paepe van de gemeentelijke cultuurdienst. Hij wordt ook vermeld in de toespraak die werd uitgesproken bij de onthulling van de gedenkplaat op de gevel van *L'Espace Delvaux* (kopie bewaard in het dossier van *L'Espace Mémoire*). Ik dank Christophe Loir voor onze inspirerende gesprekken hierover.
17. Over Paul Delvaux en de trams, zie CARELS, G. en VAN DEUN, C., *op.cit.*, p. 11.
18. Een echo van de gemeentelijke bezorgdheid betreffende de tram vindt men in: *Rapport sur la situation et l'administration des affaires de la commune* (1903-1904), Brussel, 1905, pp. 32-33; *Rapport sur la situation et l'administration communales* (1905-1906), pp. 20-21.

19. "Ik heb Bosvoorde leren kennen door er met mijn moeder naartoe te gaan. Er was daar iets zeer bijzonders: de elektriciteitspalen. Die zag je nergens anders. Het waren die palen die licht gaven aan de gemeente. Er waren lichten voor het gemeentehuis. Die grote houten palen met hun isolatoren en draden hadden iets vreemds." BOSSUT, Y., *op.cit.*, pp. 11-12.
20. Het eerste model stemt meer bepaald overeen met een booglamp met gloei-draad gebaseerd op de uitvinding van Pavel Jablochhoff waarvan de eerste exemplaren werden geïnstalleerd in Parijs en Londen vanaf 1876 (zie vergelijkbaar model in CLERBOIS, L., *Histoire de l'éclairage public à Bruxelles*, 1910, p. 94, afb. 21). Het tweede type verlichting met gloeilamp, gebaseerd op de uitvinding van Thomas Edison, verspreidde zich in Europa vanaf omstreeks 1882. Hartelijk dank aan Jean-Pierre Majot voor deze kostbare inlichtingen.
21. De gemeente Watermaal-Bosvoorde werd als een van de eerste geëlektrificeerd. Brussel-Stad bleef immers nog lange tijd bij gas zweren. Mijn dank aan Jean-Pierre Majot voor deze informatie. De inwoners van de gemeente konden zich aansluiten op gas of op elektriciteit. Een echo van de gemeentelijke bezorgdheid betreffende de elektriciteit vindt men in: *Rapport sur la situation et l'administration des affaires de la commune (1903-1904)*, Brussel, 1905, pp. 22-23; *Rapport sur la situation et l'administration communales (1905-1906)*, pp. 18-19.
22. De borstbeelden werden in 2015 vervangen (inhuuldiging op 3 november). Zie hierover: VAN MOL, J.-J. (red.), *La Maison Communale de Boitsfort et ses abords*, *op.cit.*, pp. 157-158.
23. Robert Hotyat, schepen van cultuur op dat moment verklaart dat de postkaarten die Delvaux in de tijd gebruikte geleend had van Hotyat's echtgenote. Met dank aan Jan De Paepe voor deze informatie.
24. CARELS, G. en VAN DEUN, C., *op.cit.*, p. 14.
25. BOSSUT, Y., *op.cit.*, p. 10.
26. PAREDES, C., 'Histoire et restauration de la Gare de Paul Delvaux', in VAN MOL, J.-J. (red.), *Le quartier de la Gare de Watermael au croisement des lignes de chemin de fer*, HISCIWAB, 2007, pp. 88-101.
27. De band tussen nostalgie en erfgoed wordt onder meer besproken in CHARUTY, G. "Daniel Fabre, *Émotions patrimoniales*, sous la direction de Daniel Fabre, textes réunis par Annick Arnaud", *Gradhiva*, 21 | 2015, 250-251.
- Mijn dank aan Emma Tytgat voor deze informatie.
28. "Ik had al die oude huizen willen behouden. Maar de mensen doen niet liever dan juist datgene afbreken wat karakter heeft. In Bosvoorde heeft men veel afgebroken. En Brussel ... laten we daarover zwijgen." BOSSUT, Y., *op.cit.*, p. 12.
29. "is de verdediging van het erfgoed in ruimere zin ook de verdediging van een leefkader, doorspekt met een vleugje nostalgie – het half-landelijke en bosrijke Watermaal-Bosvoorde uit de schilderijen van Paul Delvaux." *Chroniques de Watermael-Boitsfort: Le patrimoine à Watermael-Boitsfort*. Handelingen van het colloquium van 12 september 2015, 34, 2016, p. 29.
30. De bescherming van de kerk dateert van 1949 en die van het woud van 1959. Dossier van de Directie Cultureel Erfgoed (Brussel, Stedenbouw en Erfgoed, ref. MON. 2328-0001/0 en 2311-0004/0.
31. Het beschermingsbesluit van 06/11/1961. Urban.Brussels / DCE / Bescherming / Ref.: 2328-0003/0.
32. *Chronique de Watermael-Boitsfort*, 18, 2012, pp. 10-11.
33. Het beschermingsbesluit van 29/02/1984. Urban.Brussels / DCE / Bescherming / Ref.: 2328-0006/0.
34. Het beschermingsbesluit van 12/09/1996. Urban.Brussels / DCE / Bescherming / Ref.: 2328-0033/0.
35. Het beschermingsbesluit van 02/07/1992. Urban.Brussels / DCE / Bescherming / Ref.: 2328-0013/0.
36. De reconstructie van de polychromie van het station was een van de uitdagingen van het restauratieproject en wordt overvloedig geïllustreerd in de vergunningsaanvraag, zie PAREDES, C., *op.cit.*, pp. 95-97.
37. Het tramwachtuisje dat zich op het plein bevond, werd toevallig vernield en nadien met hergebruikt materiaal weer opgebouwd in 1954. Het is officieel beschermd sinds 20 april 2006. Het werd na de werken voor de heraanleg van tram 94 in 2006 verplaatst. Urban.Brussels / DCE / Bescherming / 2328-0017/0.

Paul Delvaux and Watermael-Boitsfort/Watermaal-Bosvoorde: Art, nostalgia, and heritage

This piece invites us into the world of Paul Delvaux, exploring the reciprocal relationship between the painter's work and the municipality of Watermael-Boitsfort/Watermaal-Bosvoorde, his home for almost 30 years. It particularly focusses on one of Delvaux's later works—*Watermael-Boitsfort 1905*—painted in 1982 and presented to the municipality to adorn its new arts centre, the *Espace Delvaux*. Although the picture exhibits all the features of Delvaux's bizarre and poetic world, the urban landscape it depicts has less of the imaginary about it than usual. The town square and its distinctive buildings, with their fin-de-siècle aura, belong unmistakably to Watermael-Boitsfort. The picture is an invitation to take a stroll back in time and explore the local architectural heritage. Watermael-Boitsfort/Watermaal-Bosvoorde may be a constant presence in Delvaux's paintings, but the reverse is also true: the artist's highly distinctive world has, equally, left its mark on the locality, perhaps to a point moulding our perception of the place and its history.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque, Griet Meyfroots,
Valérie Orban, Cecilia Paredes,
Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COÖRDINATIE DOSSIER

Paula Dumont

COÖRDINATIE ICONOGRAFIE

Julie Coppens

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Anne-Lise
Alleaume, Jean-Marc Basyn, Amandine
Berry, Guy Conde-Reis, Françoise
Cordier, Thomas Deprez, Paula Dumont,
Jacqueline Guisset, Pascale Ingelaere,
Christophe Loir, Irène Amanti Lund,
Cristina Marchi, Marc Meganck, Griet
Meyfroots, Eric Min, Valérie Montens,
Marie Nobels, Valérie Orban, Cecilia
Paredes, Christian Spapens, Septembre
Tiberghien, Véronique Van Bunnan,
Brigitte Vander Bruggen, Peter Van
Goethem

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Coralie Smets,
Tom Verhofstadt en de leden van het
redactiecomité

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Ubiqu Belgium NV/SA

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

Graphius Brussels

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

BEDANKINGEN

De families Sergysels en Spanoghe,
Manon Brotcorne, Virginie Luel, Thierry
Mondelaers, Sandrine Tielemans,
Stéphane Vanreppelen

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal,
Urban.brussels (Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
Stedenbouw en Erfgoed)
Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Urban.brussels
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.erfgoed.brussels
bpeb@urban.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te
betalen toch nog gerechtigden zijn
die niet gecontacteerd werden, dan
worden zij verzocht zich kenbaar
te maken bij Urban.brussels

LIJST MET AFKORTINGEN

CIDEP – Centre d'information, de
documentation et d'étude du patrimoine
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG Koninklijk Musea voor
Kunst en Geschiedenis
KMSKB Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MSB – Museum van de Stad Brussel
PSK – Paleis voor Schone Kunsten
SAB – Stadsarchief Brussel
STIB/MIVB Société des Transports
Intercommunaux de Bruxelles/
Maatschappij voor Intercommunale
Vervoer te Brussel
WHI – War Heritage Institute

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2019/6860/014

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012- September 2014
Geschiedenis en herinnering

013- December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Laatste nummers

Extra nummer - 2018
De restauratie van
een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

urban
.brussels

SUR BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
BSE BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED

15 €

ISBN 978-2-87584-182-7